

Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden

Reinout Rutte

In de afgelopen paar jaar verscheen van negen Nederlandse steden een zogenaamde *Historische atlas* bij Uitgeverij SUN, namelijk van Nijmegen (2003), Rotterdam (2004), Arnhem (2005), 's-Hertogenbosch (2005), Maastricht (2005), Utrecht (2005), Den Haag (2006), Haarlem (2006) en Groningen (2009). De uitgever heeft aangekondigd dat er in ieder geval nog atlassen gaan verschijnen van Amsterdam, Leeuwarden, Walcheren (Middelburg en de andere steden op het eiland), Leiden, Zutphen en Venlo. Al eerder, tussen 1982 en 2003, werd van zeven Nederlandse steden een zogenaamde *Historische stedenatlas* gemaakt. Daarnaast zag in vooral de laatste tien jaar een aanzienlijk aantal stadsmonografieën het licht.

Het is de hoogste tijd om enige aandacht te besteden aan deze atlassen en monografieën. Dit wordt gedaan door de beide atlassenseries en de monografieën kort te typeren en te bekijken hoe de drie reeksen zich tot elkaar verhouden, met als doel de betekenis ervan voor het vergelijkend stadshistorisch onderzoek in hoofdlijnen te kunnen duiden. Dat vergelijkend onderzoek staat in Nederland nog in de kinderschoenen, zoals moge blijken uit de recentelijk verschenen *Erfgoedbalans*.¹ Er is een schrijnend gebrek aan overzichtsstudies. In deze beschouwing staat de volgende vraag centraal: wat is de waarde van de stedenatlassen en de stadsmonografieën voor het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van de Nederlandse steden over de lange termijn (elfde – 21ste eeuw)?

¹ Zie het artikel 'Hollands erfgoed' in dit nummer, pp. 87 e.v.

Historical atlases, urban monographs, and research on the spatial transformation of Dutch cities

Reinout Rutte

Over the past few years, historical atlases (each entitled *Historische Atlas*) have appeared of nine Dutch cities: Nijmegen (2003), Rotterdam (2004), Arnhem (2005), 's-Hertogenbosch (2005), Maastricht (2005), Utrecht (2005), The Hague (2006), Haarlem (2006), and Groningen (2009). The publishers, SUN, have announced that more will follow: the series will in any case include Amsterdam, Leeuwarden, Walcheren (Middelburg and the island's other towns), Leiden, Zutphen and Venlo. An earlier series of atlases (each entitled *Historische stedenatlas*), published between 1982 and 2003, dealt with seven Dutch cities. In addition, a large number of urban monographs have appeared, most of them in the past ten years.

A critical review of these atlases and monographs is long overdue. The following article seeks to remedy this omission. It will briefly describe the two atlas series and the monographs and consider them in relation to each other, the aim being to establish the general significance of these publications to comparative historical research on cities. This comparative research is still in its infancy in the Netherlands, as is clear from the recent publication *Erfgoedbalans*.¹ There is an abysmal lack of wide-ranging studies in this field. The question at the heart of this article is: what is the value of these city atlases and urban monographs to research on the long-term spatial transformation of Dutch cities – that is, from the 11th to the 21st century?

¹ See the article on 'Dutch heritage' in this issue, pp. 87 ff.

Historische atlassen van Uitgeverij SUN

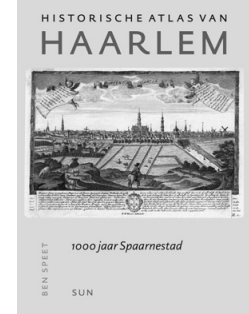
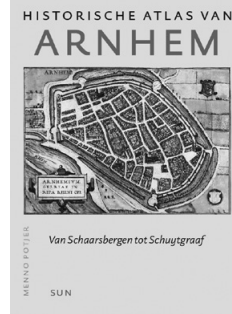
De SUN-atlassen bestaan uit fraai vormgegeven banden, iets groter dan A4-formaat.² Binnen het bestek van tachtig pagina's wordt aan de hand van een indrukwekkende hoeveelheid beeldmateriaal – (historische) kaarten, prenten en foto's –, afgedrukt in kleur en voorzien van bevattelijke teksten, een overzicht gegeven van oorsprong, wording en ontwikkeling van de stad vanaf het begin tot heden. Elk deel wordt afgesloten met een handzame literatuuropgave. Met die grote hoeveelheid kaarten, prenten en foto's bundelen de atlassen een schat aan informatie. Bovendien is het een waar genoeg om er doorheen te bladeren. De boeken ontsluiten op een toegankelijke manier prachtig beeldmateriaal, zowel voor de stadsonderzoeker als voor een breed publiek.

Bij het doorwerken van de tot nu toe verschenen atlassen blijkt dat deze chronologisch van opzet zijn. In principe wordt aan de hand van een reeks kaarten en plattegronden het verhaal van het ontstaan en de groei, en soms ook de krimp, van de stad door de eeuwen heen in hoofdlijnen verteld. Idealiter staat deze kaart of plattegrond steeds afgedrukt op een linkerpagina en wordt in een tekst daarnaast de ruimtelijke geschiedenis van de stad in een bepaalde periode geschetst, veelal verlicht met enige bijpassende prenten of foto's. Op deze manier krijgt de lezer in een reeks compacte hoofdstukken, die ieder steeds twee pagina's beslaan, binnen een kort bestek een overzicht van de wording en ontwikkeling van de stad. Dit betekent dat de aandacht wordt gericht op belangrijke momenten of periodes van transformatie. Ruimtelijke transformatie welteverstaan, want deze atlassen nemen de ruimtelijke ontwikkeling van de steden als uitgangspunt: het beeldmateriaal toont de ruimtelijke structuren en patronen, terwijl in de tekst de historische processen die de verandering van die structuren en patronen verklaren, in hoofdlijnen uiteen worden gezet.

Het verbaast mij dat het in de atlassen ontbreekt aan een inleidende tekst over doel en opzet ervan. Niet alleen voor stadshistorici, maar ook voor andere onderzoekers en belangstellenden zou een algemene toelichting een meerwaarde kunnen geven. Er ligt immers een concept ten grondslag aan de reeks atlassen, dat resulteert in bovengeschetste opzet. Weliswaar is deze opzet niet in iedere atlas even consequent aangehouden – in een paar delen lopen de indeling volgens hoofdmomenten in de transformatie van de stad en een meer thematische aanpak door elkaar –, maar over het algemeen komen de hoofdlijnen in de ruimtelijke ontwikkeling duidelijk naar voren.

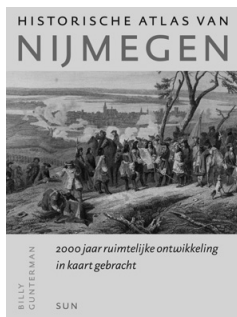
Aan de hand van de tot nu toe verschenen delen kan worden opgemaakt dat de ontwikkelingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in de verschillende Nederlandse steden opvallend veel overeenkomsten vertonen (onder meer: het slechten van vestingwerken, de aanleg van spoorlijnen en stations, het dempen van grachten, de bouw van eenvormige uitbreidingswijken, het creëren van grootschalige infrastructuur voor het welbekende rokende monster), terwijl die in de periode van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw per stad nogal uiteenlopen. Gedurende de dertiende en veertiende eeuw maakten veel steden vergelijkbare veranderingen door (forse stadsuitbreidingen en nieuwe vestingwerken). Van de elfde tot en met de dertiende eeuw is het eerder de variatie in de wijze van ontstaan van de steden die op de voorgrond treedt. Of de steden die inmiddels zijn verschenen in de reeks van SUN een representatief beeld geven, moet echter nog blijken.

De kwaliteit en helderheid van de tekst variëren per deel. Het zij zo. Daar ga ik hier niet over zeuren. Wel wijs ik graag op enkele kenmerken van twee zeer geslaagde delen: Rotterdam en Utrecht. Rotterdam heeft een buitengewoon strakke en overzichtelijke indeling. De belangrijke momenten van ruimtelijke transformatie vormen steeds het uitgangspunt. Overzichtskaart op de

2

Deze uitgaven van Uitgeverij SUN te Nijmegen/Amsterdam zijn 24,5 x 33 cm. B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (2003); P. van de Laar en M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (2005); E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (2005); E. Ramakers, *Historische atlas van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hofstoren* (2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (2006); M. Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (2009). Naast deze Nederlandse steden verscheen een deel over een landschap en over een Belgische stad: J. van Eck, *Historische atlas van Ooijpolder en Duffelt. Een rivierengebied in woord en beeld* (2005) en A. Capiteyn, L. Charles en M.C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (2007).

SUN's 'Historische Atlassen'

The SUN atlases consist of handsomely-bound volumes in a format slightly larger than A4.² Each of these 80-page volumes gives an account of the origins, early history and development of each city up to the present day, clarified by an impressive quantity of visual material – historical and more recent maps, prints and photographs – printed in colour with lucid captions. Each volume concludes with a concise bibliography. This abundance of maps, prints and photographs constitutes a vast source of information. What is more, the books are delightful simply to browse through. They present their superb visual material in a manner that is both valuable to researchers and accessible to a general readership.

The atlases published to date are structured chronologically. Each one presents a series of maps and city plans and tells the story of the genesis and growth – and sometimes decline – of a city over the centuries. In the main, each map or plan is printed on a left-hand page, with the text on the opposite page outlining the city's spatial history in a particular period, frequently illuminated by a number of appropriate illustrations or photographs. This structure leads to a series of dense, two-page chapters, each one providing a concise overview of the city's genesis and development. This means that attention focuses on key moments or periods of transformation – *spatial* transformation, since it is the spatial development of a city that is paramount in this series. The pictorial material displays the city's spatial structures and patterns, while the text gives a broad overview of the historical processes that clarify the changes in these structures and patterns.

It is curious that the atlases do not include an introductory chapter explaining their purpose and structure. A general explanatory text would have been useful, not only to historians of the city but to other researchers and readers. After all, this series of atlases is based on a specific conceptual

plan, which has led to the structure described above. While it is true that not all of the atlases are equally consistent in adhering to this structure – some blend the classification into key moments in the city's transformation with a more thematic approach – in general, each one clarifies the main outlines of the city's spatial development.

The volumes that have appeared thus far reveal a strikingly large overlap in developments in different Dutch cities from the latter half of the nineteenth century onwards (the demolition of fortifications, the building of railway lines and stations, the filling in of canals, expansion into somewhat uniform suburban districts, the creation of a large-scale infrastructure for the 'smoking monster'), while the fifteenth to seventeenth centuries display a more varied picture. In the thirteenth and fourteenth centuries, many cities went through similar changes (large-scale expansion and new fortifications). From the eleven to the thirteenth century, we are struck by the different way in which each city came into being. But whether the cities that have appeared in the SUN series up to now provide a representative picture is not yet clear.

The quality and clarity of the text varies from one volume to the next. That is a fact of life, and I am not going to complain about it. But I do want to highlight some of the features of two particularly successful volumes: Rotterdam and Utrecht. The structure of the Rotterdam volume is extremely clear and well-defined. Each section revolves around a key transformation of the physical space. The outline map appears on the left-hand page, in each case with an explanatory text and a few relevant photographs or illustrations on the opposite page: this principle is sustained throughout, from the city's earliest beginnings in the thirteenth century right up to 2004, the year of publication. Every chapter has a clear reference point, generally indicated by the title: 'The oval city before and after the great fire of 1563', 'The genesis of the water-city', 'The second merchant

2
These volumes published by SUN Publishers in Amsterdam measure 24.5 x 33 cm. B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (2003); P. van de Laar and M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (2005); E. Verhees and A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (2005); E. Ramakers, *Historische atlas van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hoftoren* (2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (2006); M. Schroom, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (2009). Two other related publications have appeared beside those focusing on Dutch cities: one on a landscape and one on a city in Belgium: J. van Eck, *Historische atlas van Ooijpolder en Duffelt. Een rivierengebied in woord en beeld* (2005) and A. Capi-teyn, L. Charles and M.C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (2007).

linker pagina, daarnaast een toelichtende tekst met enkele relevante prenten of foto's – dit principe wordt consequent volgehouden, vanaf het ontstaan van de stad in de dertiende eeuw tot en met 2004, het jaar waarin de atlas verscheen. Ieder hoofdstuk heeft een duidelijk ijkpunt dat doorgaans in de titel wordt getypeerd, bijvoorbeeld 'De ovale stad voor en na de stadsbrand van 1563', 'Het ontstaan van de waterstad', 'De tweede koopmansstad van de Republiek', 'Het achttiende-eeuwse bedrijvige Rotterdam', 'De fraaie achttiende-eeuwse koopmansstad', 'De waterstad rond 1850'.

Utrecht is iets minder streng van indeling, maar eveneens zeer geslaagd, omdat speciaal voor de atlas kaarten werden getekend waarin allerhande historisch materiaal werd verwerkt. Er is een reeks kaarten opgenomen van de situatie omstreeks 1000, 1050, 1150, 1300 en 1570. Op die manier krijgen we een goed inzicht in de ruimtelijke ontwikkeling van de Domstad in de tijd dat historische kaarten van de stad ontbreken. Omstreeks 1570 verschijnt de kaart van Utrecht door Jacob van Deventer en vanaf dat moment wordt het verhaal verteld aan de hand van de beschikbare kaarten; behalve Van Deventer bijvoorbeeld Hogenberg (1569-1572), Jansonius (1657), Moreelse (1664), het eerste kadastrale minuutplan (1832) en het Uitbreidingsplan door Berlage en Holsboer (1920 en 1924).

Niet in elke atlas zijn de keuze en plaatsing van het beeldmateriaal even doordacht en consistent. De opzet met de 'hoofdkaart' links en rechts daarvan bijpassende afbeeldingen, zoals die bij Rotterdam het strengst is aangehouden, werkt het best. Verder zou er meer gedaan kunnen worden met speciaal voor de atlassen getekende kaarten. De kaarten die voor de atlas van Utrecht zijn gemaakt, bevatten onder meer prestedelijke structuren, kavelvormen, immuniteiten en oude waterlopen. Waardevolle gegevens die veelal niet of moeilijk zijn waar te nemen op historische kaarten, maar zeer bepalend zijn voor de structuur van een stad.

Mijns inziens zou door middel van het kaartmateriaal meer samenhang in de reeks kunnen worden aangebracht. Bijvoorbeeld door standaard in iedere atlas bepaalde kaarten op hetzelfde formaat af te drukken, zodat ze kunnen dienen als ijkpunt en vergelijking tussen de verschillende steden gemakkelijker wordt. Kaarten die in geen enkele atlas mogen ontbreken zijn in ieder geval, indien beschikbaar: Jacob van Deventer, Braun en Hogenberg, Joannes Blaeu, het oudste kadastrale minuutplan en de meest recente kadasterplattegrond van de binnenstad. Dikwijls zijn deze kaarten wel afgebeeld, maar het zou met meer beleid mogen, bijvoorbeeld steeds op dezelfde schaal.

Ook zou het mooi zijn als van iedere behandelde stad fasenkaarten worden opgenomen. Ik bedoel een reeks kaarten waaruit de ontwikkeling van de stad door de eeuwen heen valt af te lezen. Op de flappen van het schutblad van een aantal delen staan dit soort kaartjes, maar alleen als deze konden worden overgenomen uit bestaande publicaties. Daarom verschillen ze nogal per deel. Wanneer deze fasenkaarten worden gestandaardiseerd en stevast in ieder deel opgenomen, dan zou dat een grote meerwaarde geven, in het bijzonder voor het vergelijkend stadshistorisch onderzoek.

Bovengenoemde kritische noten doen echter weinig af aan de grote kracht van de reeks: dat met het beeldmateriaal de ruimtelijke transformatie centraal staat, dat deze aan de hand van hoofdmomenten in korte hoofdstukken wordt beschreven en dat binnen kort bestek in hoofdlijnen de stadsontwikkeling van het ontstaan tot heden (doorgaans ten minste zevenhonderd jaar) wordt bestreken. De meeste *Historische atlassen* van SUN konden worden gerealiseerd door samenwerking met het archief in de desbetreffende stad. De auteurs zijn historicus dan wel geograaf en werkzaam bij dat archief of de universiteit of bewezen zich eerder als kenner bij uitstek van een bepaalde stad. Wat mij betreft is het zeer verheugend dat SUN het initiatief heeft genomen tot deze reeks. Als de uitgever in staat is om nog een paar jaar voortvarend door te gaan met dit project, bezitten we omstreeks 2013 wellicht een atlas van de meeste steden van enige betekenis in Nederland.

city of the Republic', 'The industrious Rotterdam of the eighteenth century', 'The beautiful eighteenth-century merchant city', 'The water-city around 1850'.

The Utrecht atlas is slightly less clear-cut in structure but equally successful, since it boasts maps drawn especially for the occasion that incorporate a wide range of historical material. This volume includes a series of maps showing the situation around 1000, 1050, 1150, 1300 and 1570. These help to provide a clear picture of Utrecht's physical development in a period for which historical maps of the city are entirely absent. Jacob van Deventer's map of Utrecht appeared around 1570, and from that point on the story is told using the available maps, including Van Deventer's and those by Hogenberg (1569-1572), Jansonius (1657), and Moreelse (1664), the first cadastral field map (1832) and the plans for the city's expansion devised by Berlage and Holsboer (1920 and 1924).

Neither the selection nor the arrangement of the pictorial material is as well-conceived and consistent as this in all the atlases. The structure with the 'main map' on the left and related illustrations on the right, as applied most strictly in the Rotterdam volume, works best. For the rest, more could be done by way of commissioning special maps for the atlases. Those produced for the Utrecht atlas contain elements such as pre-urban structures, the allocation of plots of land, areas governed by immunities, and old watercourses: useful pieces of information that can be ascertained only with difficulty, if at all, from historical maps, but which are key to determining a city's structure.

In my view, maps could be used to introduce greater cohesiveness in the series. For instance, if certain maps were included in the same format in each atlas, they could serve as reference points, making it easier to draw comparisons. There are certain maps that should not be omitted from any atlas, if they are available: those by Jacob van Deventer, Braun and Hogenberg, Joannes Blaeu, the oldest cadastral field map, and the most recent cadastral map of the city centre. These maps are often reproduced in the atlases, but this might be done a little more judiciously, for instance by always reproducing them on the same scale.

It would also be useful if 'phase maps' were included in each volume: that is, a series of maps reflecting the city's development over the centuries. Some of the volumes have maps like this on the inside flaps of the cover, but only where they could be reproduced from existing publications. For this reason, they differ considerably from one volume to the next. If these phase maps were

standardized and routinely included in each volume, this would be a great boon, especially for comparative historical research on cities.

The above critical remarks, however, are not intended to detract from the great strengths of the series, which are: the focus that the pictorial material places on the cities' spatial transformation, which is described in concise chapters on the basis of certain key moments in the city's history, and that each volume gives a concise outline of the city's development from its origins to the present day – a period spanning at least 700 years. Most of SUN's *Historical Atlases* relied on a collaboration with the city's archives. All the authors are either historians or geographers, some being actually recruited from those archives or from universities, and some being scholars with a proven record of expertise regarding the city concerned. Personally, I am delighted that SUN decided to launch this series. If it can sustain its dynamic input into this project for a few more years, we may well have atlases of most of the Netherlands' main cities by around 2013.

Historische stedenatlassen van Nederland

In de loop van twee decennia verschenen zeven afleveringen van de reeks *Historische stedenatlas van Nederland*, te weten: Haarlem (1982), Amersfoort (1982), Zutphen (1983), Kampen (1986), Schoonhoven en Nieuwpoort (1990), Venlo (1999) en Bergen op Zoom (2003).³ Deze atlassen maken deel uit van een groter, Europees project dat werd geboren omstreeks 1960.⁴ Toen werd door de zogenaamde Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis besloten om ten behoeve van het vergelijkend stadshistorisch onderzoek atlassen te gaan maken, waarvan speciaal getekende stadsplattegronden het hoofdbestanddeel zouden vormen. De bedoeling was op die plattegronden het ontstaan en de ontwikkeling per stad uniform weer te geven tot de industriële revolutie, waarna veel steden ingrijpend veranderden.

Voor deze stadsplattegronden waren de oudste kadastrale minuutplans uit de eerste helft van de negentiende eeuw het uitgangspunt. Daarop zijn de ontwikkelingen tot de negentiende eeuw namelijk goeddeels af te lezen, zeker wanneer belangwekkende historische gegevens en ontwikkelingen vanaf het ontstaan in de middeleeuwen tot de negentiende eeuw worden ingetekend. In de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis werd afgesproken dat standaard voor elke aflevering/stad een zogenoemde hoofdkaart zou worden samengesteld van 1:2.500, op basis van de oudste kadastrale kaart met daarop op uniforme wijze aangegeven de belangrijkste gebouwen en ruimtelijke transformaties in de loop der eeuwen. Deze uniformiteit was essentieel voor het vergelijkend onderzoek. Naast deze hoofdkaart kon ieder land zelf bepalen of en hoeveel andere (historische) kaarten er werden toegevoegd, hoe uitgebreid de kaarten in een begeleidende tekst van toelichting werden voorzien en in welke vorm de afleveringen per stad werden uitgegeven.

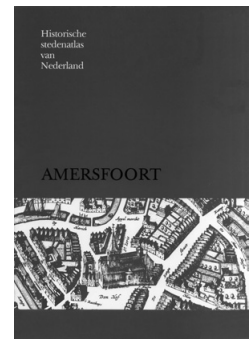
In de Nederlandse *Historische stedenatlas* resulteerde dit in het opnemen van de volgende kaarten: 1. de hoofdkaart (los blad, schaal 1:2.500); 2. geofysische situatie (schaal 1:10.000); 3. reproductie van de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit circa 1560 (vergroot tot circa 1:5.000 en bijgevoegd een transparant van het oudste kadasterplan op dezelfde schaal dat eroverheen kan worden gelegd); 4. middeleeuwse wijkindeling/stadsuitbreiding (schaal 1:5.000); 5. reproductie van de stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw; 6. reproductie van de topografische en militaire kaart uit circa 1850 (schaal 1:50.000). De hoofdkaart is voorzien van uitgebreide legenda, als volgt ingedeeld: a) openbare gebouwen; b) verdedigingswerken, molens; c) geestelijke instellingen (kloosters, kerken en kapellen); d) liefdadigheidsinstellingen (gasthuizen, pesthuizen en hofjes). Het geheel is voorzien van een verklarende tekst waarin de ontwikkeling van de stad in een aantal perioden wordt beschreven.

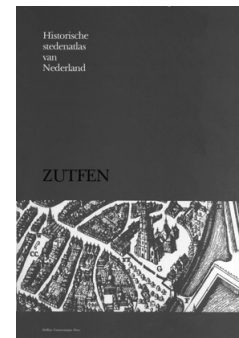
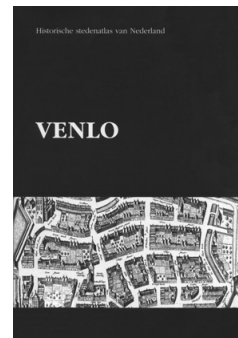
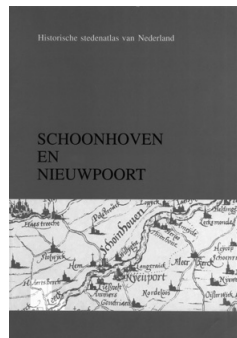
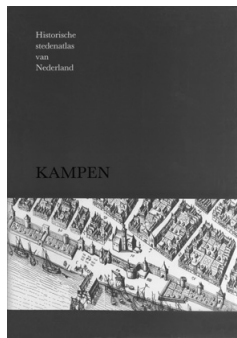
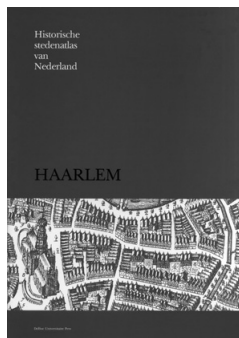
In de laatste drie delen van de *Historische stedenatlas van Nederland* wordt enigszins afgeweken van dit concept. In aflevering 5 over Schoonhoven en Nieuwpoort ontbreken de kaarten met de geofysische situatie van 1:10.000, de wijkindeling/stadsuitbreiding van 1:5.000 en de reproductie van een stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw. In de delen over Venlo en Bergen op Zoom resten alleen nog de algemene overzichtskaart (los blad, schaal 1:2.500) en de reproductie van de topografische en militaire kaart (schaal 1:50.000). Een recente topografische kaart (1998) van 1:10.000 of 1:25.000 is toegevoegd. Bovendien is in de verklarende tekst een reeks plattegronden opgenomen waarop de ruimtelijke ontwikkeling van de stad is weergegeven en daarnaast een keur aan historische kaarten, waaronder die van Jacob van Deventer (helaas niet op dezelfde schaal van 1:5.000 zoals in de eerdere afleveringen) en fraaie exemplaren uit de zestiende tot en met de twintig-

3
De *Historische stedenatlas van Nederland* wordt uitgegeven door de Delftse Universitaire Pers in Delft. De eerste vier afleveringen verschenen onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner: B.M.J. Speet, *Aflevering 1: Haarlem* (1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2: Amersfoort* (1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3: Zutphen* (1983); B.M.J. Speet, *Aflevering 4: Kampen* (1986). De volgende drie afleveringen verschenen onder redactie van P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner: J.C. Visser, Th.M. Elsing, P.A. Henderikx en J.G. Wegner, *Aflevering 5: Schoonhoven en Nieuwpoort* (1990); F. Hermans, *Aflevering 6: Venlo* (1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7: Bergen op Zoom* (2003). De kaarten in alle delen zijn getekend door Th. Rothfus.

4
Zie voor de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse Historische stedenatlassen: R. Rutte, 'Bouwen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stedengeschiedenis*, 3 (2008), nr. 1, pp. 71-86. Zie over het Europese atlasproject: M.P. Conzen, 'Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study',

Urban Morphology, 12 (2008), nr. 2, pp. 143-156; www.wien.gv.at/kultur/archiv/kooperationen/1bi/taedteatlas/bibliographie/index.html.

An older series of atlases: 'Historische stedenatlassen van Nederland'

In the course of twenty years, seven volumes of the *Historische stedenatlas van Nederland* appeared, dealing with Haarlem (1982), Amersfoort (1982), Zutphen (1983), Kampen (1986), Schoonhoven and Nieuwpoort (1990), Venlo (1999) and Bergen op Zoom (2003).³ These atlases are part of a larger, European-wide project launched around 1960.⁴ In that year, the International Commission for Urban History decided to support comparative historical research on towns by producing atlases, the main component of which would be plans of each city commissioned especially for the purpose. The idea was to devise a standard way of displaying the early history and development of each city up to the time of the industrial revolution, after which time many cities changed dramatically.

These plans were based on the oldest cadastral field maps dating from the first half of the nineteenth century. These were chosen because they give a fairly good picture of developments until the nineteenth century, certainly in the case of maps including interesting historical facts and trends from the Middle Ages until the nineteenth century. Within the International Commission for Urban History it was agreed that a 'primary map' on the scale of 1:2,500 would be drawn for each volume/city, based on the oldest cadastral map, indicating in a uniform style the main buildings and spatial transformations that have taken place over the centuries. This uniformity was deemed essential to comparative research. In addition to this primary map, the compilers from each country could decide whether to add other historical maps, and if so how many, the amount of explanatory text to add, and the form in which each city's volume would be published.

In the Dutch *Historische stedenatlas*, this resulted in the inclusion of the following maps: 1.

the primary map (loose sheet, scale 1:2,500); 2. geophysical data (scale 1:10,000); 3. reproductions of Jacob van Deventer's city maps, dating from c. 1560 (enlarged to approx. 1:5,000 with a transparency showing the oldest cadastral map on the same scale that can be superimposed over it); 4. the city's mediaeval neighbourhoods/urban expansion (scale 1:5,000); 5. reproduction of an early nineteenth-century map of the city; 6. reproduction of a topographical and military map dating from c. 1850 (scale 1:50,000). Each primary map is accompanied by a detailed key, divided as follows: a) public buildings; b) fortifications, mills; c) religious institutions: churches, chapels, monasteries and convents; d) charitable institutions: infirmaries, plague-houses and almshouses. Each volume is also furnished with an explanatory text describing the city's development in a number of periods.

The final three volumes of the *Historische stedenatlas van Nederland* depart from this basic structure to some extent. Volume 5, on Schoonhoven and Nieuwpoort, does not include any geophysical maps on a scale of 1:10,000, nor does it contain maps showing the different quarters of the towns on the scale of 1:5,000 or a reproduction of a town plan dating from the early nineteenth century. The only maps included in the volumes on Venlo and Bergen op Zoom are the general map (loose sheet, scale of 1:2,500) and a reproduction of the topographical and military map (scale 1:50,000). A recent topographical map (1998) on a scale of 1:10,000 or 1:25,000 has been added. The explanatory texts of these volumes also include a series of town plans showing successive waves of urban development along with a fine selection of historical maps, including those by Jacob van Deventer (though unfortunately not on the same 1:5,000 scale of the earlier volumes) and some splendid examples dating from the sixteenth to twentieth centuries: these two atlases are not confined to the period prior to c. 1850, but continue right up to c. 2000.

3
The *Historische stedenatlas van Nederland* is published by Delft University Press, in Delft. The general editors of the first four volumes (or *afleveringen*) were G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser and J.G. Wegner. These volumes are B.M.J. Speet, *Aflevering 1: Haarlem* (1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2: Amersfoort* (1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3: Zutphen* (1983); B.M.J. Speet, and *Aflevering 4: Kampen* (1986). The following three volumes were edited by P.A. Hendrikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser and J.G. Wegner: J.C. Visser, T.M. Elsing, P.A. Hendrikx and J.G. Wegner, *Aflevering 5: Schoonhoven en Nieuwpoort* (1990); F. Hermans, *Aflevering 6: Venlo* (1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7: Bergen op Zoom* (2003). The maps in all volumes were drawn by T. Rothfus.

4
For the origins of the *Nederlandse Historische stedenatlas* series, see R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stadsgeschiedenis*, 3 (2008), No. 1, pp. 71-86. For the European atlas project, see M.P. Conzen, 'Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study', *Urban Morphology*, 12 (2008), No. 2, pp. 143-156;

www.wien.gv.at/kultur/archiv/kooperationen/1bi/staedteatlas/bibliographie/index.html.

ste eeuw. Deze twee atlassen beperken zich namelijk niet tot de periode vóór ongeveer 1850, maar gaan door tot ongeveer 2000.

Alle zeven atlassen zijn, in verband met het kaartmateriaal op schaal, op A3-formaat, bovendien voorzien van een los, uitvouwbaar blad met de hoofdkaart van 1:2.500. De eerste vijf afleveringen beslaan gemiddeld veertig pagina's, de laatste twee zijn een stuk dikker. De atlassen zijn voorzien van een korte inleiding, waarin de redactie het concept en de opzet van de atlas uiteenzet. Daarop volgt een geannoteerde tekst door een historicus, waarin de wordingsgeschiedenis en de ontwikkeling van de stad periodegewijs worden behandeld, afgesloten door een literatuurlijst.

De zeven verschenen afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* lenen zich uitstekend voor vergelijkend onderzoek, doordat goeddeels is vastgehouden aan de afgesproken criteria voor de kaarten (soorten en schalen), waarbij de speciaal samengestelde hoofdkaart, de algemene overzichtskaart van 1:2.500, het waardevolst is. Het valt dan ook zeer te betreuren dat de uitgave inmiddels is stilgevallen. Des te relevanter wordt de vraag hoe de Historische atlassen van SUN zich verhouden tot de Historische stedenatlassen van Nederland. In hoeverre kunnen de SUN-atlassen worden beschouwd als voortzetting, vervanging of opvolger van de Historische stedenatlassen?

Vergelijken we de Historische stedenatlassen en de SUN-atlassen op hoofdpunten met elkaar, dan kan het volgende worden vastgesteld. Het concept van de Historische stedenatlassen is weldoordacht en het met zorg getekende en samengestelde kaartmateriaal leent zich bij uitstek voor vergelijking van de verschillende steden. Leg je de 1:2.500 kaarten van een aantal steden naast elkaar, dan zie je in één oogopslag de verschillen en overeenkomsten in de vorm van die steden, bijvoorbeeld in omvang, stratenpatroon, verkaveling en de plaatsing en ouderdom van belangrijke gebouwen. De 1:5.000 kaarten waarop de groeifasen en andere historische gegevens zijn samengebracht, bieden de mogelijkheid om te vergelijken of hoofdmomenten en perioden van ruimtelijke transformaties in verschillende steden samenvallen dan wel uiteenlopen en hoe deze zich in oppervlak en schaal tot elkaar verhouden. Met behulp van de bij voorkeur korte toelichtende teksten kan worden nagegaan of deze transformaties zijn te wijten aan vergelijkbare historische processen die categorisering van bepaalde (soorten en groepen) steden gerechtvaardigd maken. Gegeven is echter dat, afgezien van de twee laatste afleveringen, de Historische stedenatlassen niet verder gaan dan de negentiende eeuw.

De SUN-atlassen hebben een ander soort

en een minder uniforme opzet dan de Historische stedenatlassen. Zoals gezegd ligt aan de SUN-atlassen wel degelijk een concept ten grondslag, maar is dat niet in ieder deel even consequent gevolgd. Bovendien ontbreekt het aan terugkerende kaarten op dezelfde schaal en aan kaartmateriaal waarop de ruimtelijke verandering van de steden op eenzelfde manier is ingetekend. Dat maakt vergelijking minder gemakkelijk. De kracht van de Historische atlassen van SUN schuilt vooral in het feit dat in kort bestek aan de hand van zeer sprekend (historisch) beeldmateriaal voorzien van een kernachtige toelichting een overzicht in vogelvlucht kan worden verkregen van het stapsgewijze transformatieproces van een stad over een lange termijn: van het ontstaan tot heden.

All seven atlases have been produced in A3 format to accommodate the maps drawn to scale, and each has a loose fold-out sheet containing the primary map, on a scale of 1:2,500. The first five volumes contain an average of 40 pages, while the last two are a good deal thicker. Each volume has a brief introduction in which the editors explain the principles on which the book is based and its structure. This is followed by an annotated text by a historian discussing the early history and subsequent development of the city, divided into specified periods, concluding with a bibliography.

The seven published volumes of the *Historische stedenatlas van Nederland* are ideal for the purposes of comparative research, since they largely adhere to the agreed criteria for the maps (in terms of type and scale), the most valuable of which is the specially made primary map, a general map drawn on a scale of 1:2.500. It is therefore highly regrettable that the series has come to a standstill. This makes the question of the relationship between SUN's *Historische atlasen* and the older series of *Historische stedenatlassen van Nederland* all the more relevant. Can the SUN publications be regarded as successors to the *Historische stedenatlas*? To what extent do they continue or replace them?

When we compare the main features of the two series, the following points emerge. The underlying concept of the *Historische stedenatlassen* is well thought-out, besides which its maps, which have been drawn and assembled with such care, are impeccable aids to comparative research on the different cities. Juxtaposing the 1:2,500 maps of a few cities reveals at a glance the spatial differences and similarities, for instance in terms of size, the pattern of streets, the allocation of plots of land, and the locations and age of the most important buildings. The 1:5,000 maps, which combine the city's phases of growth with other historical data, make it possible to see whether the main times and periods of spatial transformation in different cities coincide or diverge, and how they relate to one another in surface area and scale. Brief explanatory texts can help to clarify whether these transformations are attributable to similar historical processes that justify classifying cities into certain types and groups. Still, the fact that aside from the last two volumes, this series stops short at the nineteenth century is an undoubted limitation.

The SUN atlases are different and less uniform in structure. Although they are certainly based on an underlying set of principles, as already noted, these principles have not been followed consistently in each one. Furthermore, they do not provide a recurrent set of maps drawn to

the same scale and in which spatial changes are mapped out in the same way. This is a hindrance to those seeking to draw comparisons. The main strength of SUN's *Historische atlasen* is that by using a small quantity of highly expressive historical pictorial material with concise explanatory notes, they convey a bird's-eye view of the phases of transformation through which cities have passed over a long stretch of time – from their origins down to the present day.

Stadsmonografieën

Beide atlasreeksen zijn dus gericht op de ruimtelijke ontwikkeling van de steden, maar de opzet verschilt. Bovendien bestaat er van lang niet elke Nederlandse stad een atlas. In dit verband is het van belang te weten hoe de stadsmonografieën zich verhouden tot de twee atlasreeksen. Wat heeft het vergelijkend stadshistorisch onderzoek dat zich richt op de ruimtelijke transformatie op de lange termijn aan de vaak monumentale boeken die de laatste jaren verschenen over de volgende steden: Zutphen (1989), Sittard (1993), Kampen (1993 en 2001), Haarlem (1995), Dordrecht (1996-2000), Leeuwarden (1999), Rotterdam (1999-2000), Utrecht (2000), 's-Hertogenbosch (1997 en 2000), Wijk bij Duurstede (2000), Gouda (2002), Goes (2002), Leiden (2002-2004), Hasselt (2003), Dokkum (2004), Den Haag (2004-2005), Amsterdam (2004-2007), Nijmegen (2005), Zwolle (2005), Maastricht (2006), Alkmaar (2007), Edam (2007) en Rhenen (2008).⁵

In de eerste plaats is het goed om te weten waarom die stadsmonografieën eigenlijk zijn gemaakt. Wat waren de redenen om een monumentaal boekwerk te schrijven over één bepaalde stad? Vaak wordt gerept van de vele nieuwe inzichten (vondsten, publicaties) uit de afgelopen decennia, die vragen om een (nieuwe) overzichtstudie. In een aantal gevallen is de viering van een zogenaamd zoveeljarig bestaan van de stad aangegrepen om een dik boek te laten verschijnen. Niet zelden moet de aanleiding worden gezocht bij een groepje enthousiaste historici, al dan niet georganiseerd in een vereniging, die de eigen stad eens grondig voor het voetlicht willen brengen. Dikwijls zijn ook het archief en de gemeente erbij betrokken. Wat opvalt is dat het veelal grotere steden betreft, bovendien een aanzienlijk aantal provinciehoofdsteden. De boeken over Wijk bij Duurstede, Goes, Hasselt, Dokkum, Sittard, Edam en Rhenen mogen als bijzonderheid worden beschouwd. Hoewel niet zo omvangrijk en grondig

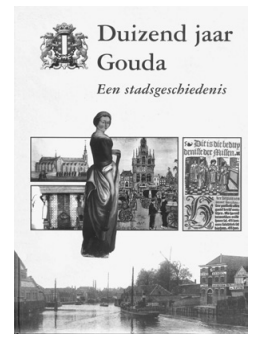

als de boeken over de andere steden, kunnen deze stadjes zich gelukkig prijzen met een monografie, in het bijzonder Sittard, Wijk en Dokkum, waarvan de ruimtelijke ontwikkeling vrij uitgebreid aan bod komt.

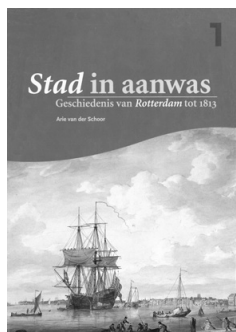
Het is amusant om te lezen hoe de stadsmonografieën in de verschillende inleidingen worden verantwoord. Graag citeer ik uit een aantal: 'hamvraag van een stadsgeschiedenis is (...) wat een stad (...) nu zo specifiek maakt, welke elementen uit haar geschiedenis haar eigenheid verlenen' (Zutphen, p. 10); 'de oudste en eerste stad van Holland (...) met een geheel eigen signatuur' (Dordrecht, deel 1, p. 7); 'niet alleen gegroeid tot de negende gemeente van Nederland, maar ook één van de mooiste steden van ons land' (Haarlem, p. 5); 'Dat geeft Utrecht toch een ander karakter dan de Hollandse steden (...). Alleen al deze eigenheid rechtvaardigt de verschijning' (Utrecht, p. 7); 'de nadruk ligt op de eigenheid van de Leidse historie' (Leiden, deel 1, p. 8); 'Den Haag zal altijd afwijken van de geschiedenis van de andere Nederlandse of Hollandse steden' (Den Haag, deel 1, p. 8); 'De historie van Edam is uniek' (Edam, p. 7). Het heeft iets hilarisch: bijna elke monografie wordt verantwoord door te wijzen op de uniciteit en de eigenheid van de stad. Terwijl ik er een krat uitstekende sterke drank om durf te verwedden dat tussen al die steden en hun geschiedenis minstens evenveel overeenkomsten als verschillen kunnen worden gevonden. Het is maar net waar de nadruk op wordt gelegd.

Dit brengt ons op een tweede hoofdpunt: de opzet. Welke benadering en indeling zijn er gekozen om de geschiedenis van de stad te schrijven? Bijna alle monografieën bestrijken de hele geschiedenis van de stad, van het ontstaan tot heden. In tegenstelling tot veel andere stadsstudies wordt niet gestopt dan wel begonnen ergens in de negentiende eeuw, of wordt slechts één periode behandeld. Wat mij betreft is dat zeer goed, omdat zo de langetermijntwikkeling in beeld kan komen. Maar hoe krijg je greep op zo'n lange

5
 Zo veel mogelijk in chronologische volgorde van verschijning: W. Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989; P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt. Een grensoverschrijdend verleden*. Sittard 1993; H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen*. Deel 1, 'Maer het is hier te Kampen'. Kampen 1993 en J. Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen*. Deel 2, 'Zij zijn Kampers'. Kampen 2001; G. van der Ree-Scholten e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995; J. van Herwaarden, D.E.H. de Boer, F.J.W. van Kan en G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht*. Deel 1, *Tot 1572*. Hilversum 1996, W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Deel 2, *Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998 en P. Kooij en V. Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Deel 3, *Van 1813 tot 2000*. Hilversum 2000; R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*. Franeker 1999; A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999 en P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2000; R.E. de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht 2000; P.Th.J. Kuijer, 's-Hertogen-

bosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629. Zwolle 2000, en A. Vos e.a. (red.), 's-Hertogenbosch. *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. Zwolle 1997; M. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G. van Omme (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Hilversum 2000; P. Abels (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002; C. Dekker, *En schamele landstad. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*. Goes 2002; R.C.J. van Maanen en J. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, *Leiden tot 1574*. Leiden 2002, R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, *1574-1795*. Leiden 2003, R.C.J. van Maanen en B.M.A. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, *1795-1896*. Leiden 2004 en R.C.J. van Maanen en J.C.H. Blom (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 4, *Vanaf 1896*. Leiden 2004; J. Mooijweer en W. Coster, 'Uit den ash kolk der vergetelheid'. *Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002*. Kampen 2003; M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum. Hart van noordelijk Oostergo*. Dokkum 2004; J.G. Smit en E. Beukers, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*. Deel 1, *Vroegste tijd tot 1574*.

‘Stadsmonografieën’: Monographs of individual cities

The two atlas series discussed above both focus on the spatial development of cities but are structured differently. Moreover, many Dutch cities are left out of both series. It is therefore important to see how the *Stadsmonografieën* relate to these atlases. So let us now turn to the volumes – many of them mammoth works – that have been published on a number of cities, most of them in the past ten years: Zutphen (1989), Sittard (1993), Kampen (1993 and 2001), Haarlem (1995), Dordrecht (1996-2000), Leeuwarden (1999), Rotterdam (1999-2000), Utrecht (2000), 's-Hertogenbosch (1997 and 2000), Wijk bij Duurstede (2000), Gouda (2002), Goes (2002), Leiden (2002-2004), Hasselt (2003), Dokkum (2004), The Hague (2004-2005), Amsterdam (2004-2007), Nijmegen (2005), Zwolle (2005), Maastricht (2006), Alkmaar (2007), Edam (2007) and Rhenen (2008), and consider their usefulness to comparative historical research on the long-term spatial transformation of cities.⁵

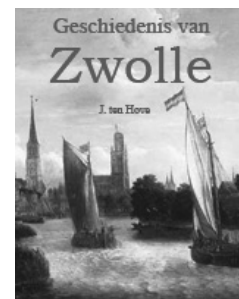
In the first place, it is useful to get a clear idea of the rationale underlying the production of these monographs. Why produce a colossal book about one specific city? One claim frequently heard is that the many new findings and publications of the past few decades called for a new, wide-ranging study. In a few cases, a putative anniversary of the city's existence was seized on as a perfect opportunity to publish a thick book about it. Not infrequently, the initiative can be traced to a small group of enthusiastic historians, sometimes organized in a society, that seek to place their city squarely in the limelight for once. The city archives and the local council are often also involved. It is striking that most of these books are about relatively large cities, many of them provincial capitals. There are a few exceptions: the volumes dealing with Sittard, Wijk bij Duurstede, Goes, Hasselt, Dokkum, Edam and Rhenen. Although not dealt with as extensively or thoroughly as those on the

larger cities, these little towns may take pride in having monographs of their own, especially Sittard, Wijk and Dokkum, the spatial development of which is described at some considerable length.

It is quite amusing to read the rationale given for these monographs in their introductions. Here are a few choice quotations: ‘the central question in the history of a town is what it is ... that gives a city ... its distinctive quality, the elements from its history that make it unique’ (Zutphen, p. 10); ‘the oldest and first town in Holland ... with a character that is utterly unique’ (Dordrecht, vol. 1, p. 7); ‘not only grew to become the ninth municipality in the Netherlands but also became one of the most beautiful towns in the country!’ (Haarlem, p. 5); ‘It is this that makes Utrecht different in character from the towns of Holland ... This uniqueness alone justifies the publication’ (Utrecht, p. 7); ‘the emphasis lies on the uniqueness of Leiden’s history’ (Leiden, vol. 1, p. 8); ‘The Hague will always differ from the history of the other cities of Holland or the Netherlands’ (The Hague, vol. 1, p. 8); ‘The history of Edam is unique’ (Edam, p. 7). There is something hilarious about all this: almost every monograph is justified by invoking the city’s uniqueness. Yet I would wager a crate of fine malt whiskey that between all those cities and their histories one could find just as many similarities as differences. It is all a matter of where one chooses to place the emphasis.

This brings us to the second main point: structure. What approach has been chosen to present a city’s history, and how is the material arranged? Almost all the monographs span the entire history of the city, from its earliest origins to the present day. Unlike many other studies of cities, they do not begin (or end) somewhere in the nineteenth century, or focus solely on one specific period. That is excellent, in my view, since it makes it possible to see the long-term picture. But coming to grips with such a long, multi-faceted history is no simple matter. Most of the monographs display some kind of struggle to find the appropriate

5
As far as possible in chronological order of publication: W. Frijhoff *et al.*, *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989; P.B.N. van Luyn, *Stad Sittard. Een grensoverschrijdend verleden*. Sittard 1993; H.J.J. Lenferink (ed.), *Geschiedenis van Kampen. Vol. 1: ‘Maer het is hier te Campen’*. Kampen 1993 – J. Kummer (ed.), *Geschiedenis van Kampen. Vol. 2: ‘Zij zijn Kampers’*. Kampen 2001; G. van der Ree-Scholtens *et al.* (eds.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995; J. van Herwaarden, D.E.H. de Boer, F.J.W. van Kan and G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht. Vol. 1: tot 1572*. Hilversum 1996 – W. Frijhoff, H. Nusteling and M. Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht. Vol. 2: van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998 – P. Kooij and V. Sneebe (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht. Vol. 3: van 1813 tot 2000*. Hilversum 2000; R. Kunst *et al.* (eds.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999 – P. van de Laar, *Stad van formaat: geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2000; R.E. de Bruin *et al.* (eds.), *Een paradijs vol weelde: geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht 2000; P.Th.J. Kuijter, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom*

Brabant ca. 1185-1629. Zwolle 2000 – A. Vos *et al.* (eds.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. Zwolle 1997; M. van der Eerden-Vonk, J. Hauer and G. van Omme (eds.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Hilversum 2000; P. Abels (ed.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002; C. Dekker, *Een schamele landstad. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*. Goes 2002; R.C.J. van Maanen and J. Marsilje (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 1: Leiden tot 1574*. Leiden 2002 – R.C.J. van Maanen and S. Groenveld (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 2: 1574-1795*. Leiden 2003 – R.C.J. van Maanen and B.M.A. de Vries (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 3: 1795-1896*. Leiden 2004 – R.C.J. van Maanen and J.C.H. Blom (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 4: vanaf 1896*. Leiden 2004; J. Mooijweer and W. Coster, *‘Uit den ash kolk der vergetelheid’: geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002*. Kampen 2003; M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum: hart van noordelijk Oostergo*. Dokkum 2004; J.G. Smit and E. Beukers, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Vol. 1: Vroegste tijd tot 1574*. Zwolle 2004 – Th.F.

geschiedenis met vele facetten? Dat blijkt niet eenvoudig. Overeenkomst tussen de meeste monografieën is de worsteling met de opzet. Steeds is er het dilemma tussen chronologie en thematiek. In de monografieën van verschillende steden zijn uiteenlopende keuzes gemaakt. In die van Zutphen bijvoorbeeld, werd nadrukkelijk gekozen voor een thematische opzet in vier hoofddelen: *Zutphens symbolen* (stadsgezicht, wapen, zegel en stadsrecht), *Zutphens geschiedenis* (chronologisch overzicht), *Zutphens kenmerk* (geografie, kerkgeschiedenis, bouwkunst) en *Zutphens eigenheid*, waarin de balans wordt opgemaakt. In de geschiedenis van Dordrecht overheerst per boekdeel (het zijn er in totaal drie, tevens drie tijdvakken: tot 1572, 1572-1813, 1813-2000) ook de thematische aanpak.

In het grootste deel van de monografieën is de chronologie echter het meest bepalend voor de hoofdindeling. Ontstaan, ontwikkeling en verandering in de loop der eeuwen worden behandeld in perioden – toegespitst op de ‘eigen’ geschiedenis van de stad ofwel volgens de traditionele indeling Middeleeuwen, Nieuwe Tijd, Nieuwste Tijd. Deze perioden komen aan bod per hoofdstuk, per deel of zelfs per boekdeel, zoals bij Leiden, Den Haag, Nijmegen en Amsterdam. Worsteling blijft steeds welke thema’s per periode aandacht moeten krijgen en op wat voor manier. Daarin lopen de keuzes uiteen. Voor Haarlem is besloten om de opzet ‘te beperken tot een sociaal-culturele geschiedenis’, wat per periode echter blijkt te resulteren in aparte hoofdstukken over bijna alles, te weten: a) geografische, institutionele en politieke geschiedenis; b) economische en sociale geschiedenis; c) levensbeschouwelijke groeperingen; d) onderwijs en wetenschap; e) letterkunde en muziek; f) bouwkunst, beeldende kunst en kunstnijverheid. Uiteindelijk levert dit een nogal verbrokkeld boek op, vol boeiende gegevens, maar zonder veel samenhang en met weinig zicht op de hoofdlijnen in 750 jaar Haarlem, niet in de laatste plaats omdat de hoofdstukken door een groot aantal verschillende auteurs zijn geschreven. Geen synthese dus, eerder een soort encyclopedie. Dat geldt voor meer monografieën, bijvoorbeeld die van Kampen, Edam, Alkmaar en ‘s-Hertogenbosch. Van de Brabantse hoofdstad beslaat alleen de inhoudsopgave van deel 1 al vijftien pagina’s.

Dan heeft de keuze bij Utrecht gelukkiger uitgepakt. De redactie heeft daar gestreefd naar een geïntegreerde behandeling van de verschillende thema’s per periode in één hoofdstuk. Religieuze, economische, sociale, culturele en ruimtelijke ontwikkelingen worden in samenhang behandeld, waarbij de politiek als leidend principe is gekozen. Politieke cesuren bepalen ook de periodisering. Voor bijna iedere periode werd een andere specia-

list als auteur geworven. In de stadsgeschiedenis van Zwolle pakt de keus om de verschillende thema’s per periode in samenhang te behandelen goed uit, omdat het hele boek door één auteur werd geschreven. In een aantal van de grootste monografieën – Den Haag, Leiden, Nijmegen, Leeuwarden, Gouda – komt de keuze voor de thema’s die de revue passeren per periode sterk overeen: ruimte/geografie, bevolking/demografie, bestuur/politiek, handel en nijverheid/economie, religie, zorg en cultuur. De samenhang en volgorde waarin deze thema’s worden behandeld variëren. De nadruk verschilt per stad, soms ook per periode en is afhankelijk van de auteurs, doorgaans historici van divers pluimage. Euvel blijft dat de genoemde thema’s in de meeste van deze monografieën worden beschreven door verschillende auteurs in aparte hoofdstukken.

Wat eveneens begint op te vallen naarmate je meer monografieën ter hand neemt, is dat die stadsgeschiedenissen in veel opzichten toch erg op elkaar lijken, in weerwil van de genoemde ‘eigenheid’. Opbloei van de steden en alles wat daarbij hoort meestal in de periode twaalfde – veertiende eeuw, tweede bloei zestiende – zeventiende eeuw, terugval in de achttiende eeuw en in de loop van de negentiende hernieuwde bloei, tot slot in de twintigste de grote expansie. Welzeker zijn hierin variatie en verschil in hoogtepunten van bloei en verval te ontdekken tussen de steden, ook in de mate waarin deze processen optreden, terwijl er intussen verschuivingen plaatsvinden, maar die krijg je pas in beeld als je de monografieën naast elkaar legt, waarbij moet worden opgemerkt dat de nadruk op de eigenheid en de uiteenlopende benaderingen in de monografieën het vergelijken niet altijd even gemakkelijk maken. Wat vooral in mijn hoofd blijft zoemen, behalve de golfbeweging van bloei, verval en expansie, is: nonnen hier, heren daar, nijverheid zus, ambacht zo, regenten boven, arme lui onder, en ga zo maar door – dat komt steeds maar weer voorbij zeilen. Ongetwijfeld wordt deze indruk ook veroorzaakt door de weinig uitgesproken opzet van een niet gering aantal van deze boeken.

Wat mij betreft zijn de monografieën waarin er welbewust voor een bepaalde nadruk is gekozen de meest geslaagde, helemaal als ze dan ook nog eens zijn geschreven door één of een beperkt aantal auteurs. Rotterdam is daarvan een goed voorbeeld. Deel 1, van het ontstaan tot 1813, nam Van der Schoor voor zijn rekening, deel 2, de negentiende en twintigste eeuw, Van de Laar. Centraal staan in deze tweedelige monografie de veranderingen in regionale, nationale en internationale logistieke netwerken, door de eeuwen heen het wezenskenmerk van de havenstad. Door deze keuze zijn de auteurs erin geslaagd niet

Zwolle 2004, Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*. Deel 2, *De tijd van de Republiek*. Zwolle 2004 en Th.A.H. de Nijs en J.J.Th. Sillevis, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*. Deel 3, *Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2005; M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel I, *Tot 1578. Een stad uit het niets*. Amsterdam 2004, W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel II-1, *1578-1650. Centrum van de wereld*. Amsterdam 2004, W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel II-2, *1650-1813. Zelfbewuste stadstaat*. Amsterdam 2005, R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel III, *1813-1900. Hoofdstad in aanbouw*. Amsterdam 2006 en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel IV, *1900-2000. Tweestrijd om de hoofdstad*. Amsterdam 2007; W. Willems e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*. Deel 1, *Prehistorie en oudheid*. Wormer 2005, H. Bots en J. Kuys (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*. Deel 2, *Middeleeuwen en nieuwe tijd*. Wormer 2005 en J. Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*. Deel 3, *Negentiende en twintigste eeuw*. Wormer 2005; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle 2005; P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maas-tricht. Een stadsgeschiedenis*. Zutphen 2006 (derde, vermeerderde en verbeterde druk); D. Aten e.a. (red.), *De geschiedenis van Alkmaar*. Zwolle 2007; B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*. Zwolle 2007; L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*. Utrecht 2008. Van Amersfoort en van Eindhoven staan monografieën op stapel.

structure, the dilemma of opting for a chronological or thematic arrangement. This dilemma is resolved in different ways. The authors of the Zutphen monograph, for instance, opted for a thematic arrangement in four main sections: Zutphen's symbols (cityscapes, coat of arms, seal and charter), its history (a chronological overview), its features (geography, architecture, and church history) and a conclusion on 'Zutphen's uniqueness'. In the history of Dordrecht, each volume (there are three, covering three different periods: the city's origins until 1572, 1572-1813, and 1813-2000) is also structured thematically.

In the majority of monographs, however, the chronological approach prevails. The city's origins, development and change over the centuries is discussed in periods – sometimes demarcated according to the city's 'specific' history, and sometimes according to the traditional division into Middle Ages, Early Modern and Modern Periods. Each of these eras is dealt with in a chapter, a section or in some cases even in an entire volume, as in the monographs on Leiden, The Hague, Nijmegen and Amsterdam. It remains a conundrum to decide which themes to single out in each period and how to discuss them. Again, these issues are resolved in different ways. In the case of Haarlem, it was decided to focus on 'socio-cultural history', which appears however to have resulted in separate chapters for each period on almost everything: a) geographical, institutional and political history; b) economic and social history; c) religious and ideological groups; d) education and scholarship; e) literature and music; f) architecture, fine arts and applied arts. This results in a rather disjointed book, full of fascinating facts, but displaying little internal cohesiveness and providing little clarity on the main outlines in 750 years of Haarlem, not in the least because the chapters were written by a large number of different authors. So instead of providing a synthesis, the work is more of an encyclopaedia. The same applies to some of the other monographs, such as those on Kampen, Edam, Alkmaar and 's-Hertogenbosch. In the latter case, the table of contents of the first volume runs to an astonishing 15 pages.

In this light, the Utrecht monograph worked out much better. The editors of this volume decided to have one chapter on each period, integrating all the separate themes into a single discussion. Religious, economic, social, cultural and spatial trends are discussed in relation to one another, using the political situation as the guiding narrative principle. Political changes are also used to define the different periods. In most cases, each period is discussed by a different expert. In the history of Zwolle, the decision to discuss the various themes

in relation to one another in each period worked out very well, because the entire book was written by one author. In some of the most extensive monographs – The Hague, Leiden, Nijmegen, Leeuwarden, Gouda – the themes discussed in each period are very similar: spatial/geographical factors, population/demography, executive/political power, trade and industry/economy, religion, social security, and culture. The cohesiveness of these themes, and the order in which they are discussed, are more variable. The emphases differ from one city – sometimes even one period – to the next, depending on the authors' preferences, since as historians they represent diverse schools of thought. It remains a blemish that in most of these monographs, the themes are discussed by different authors in separate chapters.

Something else that becomes increasingly apparent as one peruses more of these monographs is the many similarities between all these histories, for all the claims to 'uniqueness'. Each town has an initial period of growth, with all the usual attributes, in the twelfth to fourteenth centuries, a second period of expansion in the sixteenth and seventeenth centuries, a decline in the eighteenth century followed by a revival in the nineteenth and finally a major wave of expansion in the twentieth century. Of course there are variations and discrepancies: the defining moments of growth or decline may differ, as may the intensity of these processes. But such discrepancies only become apparent when the monographs are placed beside one another. It should be added that the emphasis on each city's uniqueness and the diverse approaches adopted in the monographs do not make comparison easy. The main impression that keeps buzzing through my head, aside from the waves of growth, decline and expansion, is: nuns here, lords and masters there, industry tackled like this, crafts like that, administrators on top, poor folk underneath, a certain pattern repeated again and again. This impression undoubtedly derives in part from the lack of clear structure of many of the books.

In my view, the most successful monographs are those that deliberately single out a specific feature for emphasis, particularly in the case of books written by only one or a few authors. The Rotterdam monograph is an excellent example. Volume 1, from the city's origins up to 1813, was written by Van der Schoor, and volume 2, on the nineteenth and twentieth centuries, by Van de Laar. At the heart of this two-volume work are the changes in regional, national and international logistical networks that have been the port's defining features over the centuries. In making this choice, the authors succeeded not only in giving a picture of the city in each period – with a chronol-

Wijsenbeek-Olthuis, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Vol. 2: De tijd van de Republiek*. Zwolle 2004 – Th.A.H. de Nijs and J.J.Th. Sillevis, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Vol. 3: Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2005; M. Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. I: tot 1578. Een stad uit het niets*. Amsterdam 2004 – W. Frijhoff and M. Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. II-1: 1578-1650. Centrum van de wereld*. Amsterdam 2004 – W. Frijhoff and M. Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. II-2: 1650-1813. Zelfbewuste stadstaat*. Amsterdam 2005 – R. Aerts and P. de Rooy (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. III: 1813-1900. Hoofdstad in aanbouw*. Amsterdam 2006 – P. de Rooy (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. IV: 1900-2000. Tweestrijd om de hoofdstad*. Amsterdam 2007; W. Willems *et al.* (eds.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Vol. 1: Prehistorie en oudheid*. Wormer 2005 – H. Bots and J. Kuys (eds.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Vol. 2: Middeleeuwen en nieuwe tijd*. Wormer 2005 – J. Brabers (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Vol. 3: Negentiende en twintigste eeuw*. Wormer 2005; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle 2005; P.J.H. Ubachs and I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht: een stadsgeschiedenis*. Zutphen 2006 – third, expanded and revised edition; D. Aten *et al.* (eds.), *De geschiedenis van Alkmaar*. Zwolle 2007; B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*. Zwolle 2007; L. Bultje-van Dillen *et al.* (eds.), *Geschiedenis van Rhenen*. Utrecht 2008. Monographs on Amersfoort and Eindhoven are forthcoming.

alleen een beeld van de stad te schetsen per periode – de chronologie bepaald door de hoofdthematiek –, maar ook om een aantal grote, lange lijnen te trekken, een rode draad te weven en zo te komen tot synthese. Voor Amsterdam geldt als centraal thema: 'hoe is steeds gereageerd op de veranderingen waarmee de stad te maken kreeg, veranderingen die zowel door interne als door externe factoren teweeg zijn gebracht? Deze hadden gevolgen zowel voor de vormgeving van de ruimte als voor de stedelijke samenleving' (Amsterdam, deel I, p. 17). Deze Amsterdamse keuze komt minder duidelijk uit de verf, wat ongetwijfeld heeft te maken met het feit dat de monografie van de hoofdstad is uitgedijd tot vijf dikke banden, geschreven door een aanzienlijk aantal auteurs.

Waar in de reeks over Amsterdam is gesteld dat de vormgeving van de ruimte werd bepaald door diverse soorten historische veranderingsprocessen, zo wordt in een aantal van de andere grote monografieën de ruimtelijke ontwikkeling beschouwd als een van de hoofdthema's. Komen we bij het derde en voor deze bespreking belangrijkste punt: hoeveel aandacht wordt in de stadsmonografieën besteed aan de ruimtelijke transformatie door de eeuwen heen? Ten eerste moet worden vastgesteld dat anders dan in de beide atlansenreeksen de ruimtelijke ontwikkeling in de monografieën niet centraal staat. In de wat oudere stadsgeschiedenissen, zoals die van Dordrecht en Haarlem, en ook in die van bijvoorbeeld Maastricht, 's-Hertogenbosch en Kampen, komt het ruimtelijke aspect zeer beperkt aan bod. En als het daar al over gaat, dan betreft het niet zo zeer stedenbouwkundige gehelen, maar eerder losse gebouwen en percelen.

Ten tweede verschilt de aandacht die aan de ruimte wordt geschonken nogal eens per periode. Aan de vroegere ruimtelijke ontwikkeling en transformatie (voor circa 1400) wordt dikwijls redelijk wat aandacht besteed, wat mede geweten moet worden aan het soort onderzoeker dat zich overwegend met deze periode bezighoudt: de archeoloog of historisch-geograaf. Deze zijn van huis uit doorgaans ruimtelijker ingesteld dan een historicus, die zich vaker bezighoudt met de Nieuwe Tijd. Voor de periode van de Nieuwe Tijd komt de ruimte er in veel monografieën dan ook bekaaid vanaf. Hetzelfde geldt gek genoeg voor de negentiende en twintigste eeuw. Daarnaast is door architectuurhistorici veel onderzoek verricht, maar zij zijn mondjesmaat vertegenwoordigd onder de auteurs van stadsmonografieën.

Ten derde ontbreekt in de meeste stadsgeschiedenissen degelijk, laat staan speciaal getekend kaartmateriaal waaruit de ruimtelijke transformatie door de eeuwen heen kan worden afgele-

zen. Een paar steken echter gunstig af: Sittard, Leeuwarden, Amsterdam, Nijmegen, Utrecht, Den Haag en Leiden – maar met de kanttekening dat de hoeveelheid en de kwaliteit van de kaarten per periode variëren. Overigens bestaan over enkele steden ook bijzondere studies, die aangeduid kunnen worden als ruimtelijke stadsmonografie, bijvoorbeeld over Gouda, 's-Hertogenbosch en Maastricht.⁶

Ten vierde moet worden vastgesteld dat door de uiteenlopende opzet vergelijking tussen de monografieën onderling en tussen die monografieën en de atlanten niet eenvoudig is. Van uniform kaartmateriaal in de verschillende monografieën is al helemaal geen sprake. Wel lenen veel stadsmonografieën zich om in te winkelen voor historische gegevens, bijvoorbeeld politieke en economische processen die bepaalde ruimtelijke transformaties kunnen verklaren. Soms vergt dat heel wat zoek-, speur- en bladerwerk en enige inventiviteit, doch niet zelden met opwekkende resultaten. Het lijkt me de hoogste tijd, net zoals er in de afgelopen jaren met enthousiasme en doorzettingsvermogen is gewerkt aan de monografieën en de atlanten, om de komende jaren ook het vergelijkend stadshistorisch onderzoek doortastend aan te vatten, toegespitst op de ruimtelijke transformatie van steden over de lange termijn, van het ontstaan tot heden. Daarvoor zijn de historische atlanten van de afzonderlijke steden belangrijke bouwstenen.⁷ De stadsgeschiedenissen vormen daarbij onmisbare naslagwerken.

W. Denslagen (red.), *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Gouda. Zeist/Zwolle 2001; A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch. Van straet tot stroom*. Zwolle 2006; A.M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht, 1660-1905*. Zeist/Zwolle 2000.

Graag wijs ik hier ook op het bestaan van de zogenaamde *Historische plattengronden van Nederlandse steden*. Alphen aan den Rijn 1978–), een te weinig bekende reeks waarin een schat aan historische kaarten van steden in reproductie is opgenomen, voorzien van een korte toelichting. In de reeks zijn inmiddels verschenen: *Amsterdam* (1978), *Rotterdam* (1984, herziene uitgave 2006), *Utrecht* (1990), *Batavia* (1992), *De steden van Hollands Noorderkwartier* (1991), *Haarlem* (1993), *Leiden* (1997), *Gelderland. De steden van de Veluwe* (1997), *Gelderland. De steden van het Rivierengebied* (1999), *Gelderland. De steden van de Achterhoek en Liemers* (2006), *Overijssel. De steden van Noordwest-Overijssel* (2002), *Overijssel. Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht* (2005), *Friesland. De Friese Elf steden*, deel 1 (2006) en *Den Haag* (2007).

ogy determined by the main theme – but also in drawing a number of long and inclusive narrative lines, weaving a unifying thread and thus achieving a synthesis. For Amsterdam, the central theme is: ‘How did the city react at each stage to the changes impinging on it, changes caused by external as well as internal factors? These changes affected both the design of the physical space and the urban community’ (Amsterdam, vol. I, p. 17). This organizing principle is not reflected very clearly in the end-product, no doubt partly because the Amsterdam monograph mushroomed into five massive volumes, written by a large number of authors.

While the introduction to the Amsterdam monograph asserts that the design of the physical space was dictated by various historical processes of change, some of the other large monographs deal with spatial development as a prominent theme. This brings us to the third point, the most important one for the present discussion: how much attention do the various monographs devote to the city’s spatial transformation over the centuries? First, it should be noted that the monographs differ from the two atlas series in that spatial development is not their central concern. In the somewhat older histories of cities, such as those of Dordrecht and Haarlem, as well as those of Maastricht, ’s-Hertogenbosch and Kampen, for instance, spatial considerations are dealt with only briefly – and even these brief discussions tend to focus on individual buildings and plots of land rather than taking a broader look at urban development.

Second, the attention devoted to spatial considerations differs widely from one period to the next. The early spatial development and transformation (up to around 1400) is often described at some length, partly because the authors who discuss this period are generally archaeologists or historical geographers. These scholars tend to have a more ‘spatial’ cast of mind, compared to historians whose primary field is the modern period. As a result, most of the monographs pay little more than lip-service to spatial development in the modern period. Strangely enough, this applies even to the nineteenth and twentieth centuries: the wealth of research on these periods by historians of architecture is glossed over almost entirely.

A third point of criticism concerns maps: there is a dearth of sound maps – let alone specially commissioned ones – showing the city’s spatial transformation over the centuries. A few monographs (those on Sittard, Leeuwarden, Amsterdam, Nijmegen, Utrecht, The Hague and Leiden) stand out favourably in this respect, although both the quality and quantity of the maps

vary from one period to the next. It should be pointed out that special studies that might be called ‘spatial monographs’ have been published on a few cities, including Gouda, ’s-Hertogenbosch and Maastricht.⁶

The fourth point to be made here is that the divergent approaches make all comparisons among the monographs, and between the monographs and the two atlas series, anything but easy. The monographs are entirely lacking in a system of uniform maps, for instance. Many of them do make excellent ponds in which to fish for historical data, for instance political and economic processes that may explain certain spatial transformations. This sometimes requires a lot of research, detective work and browsing, not to mention a little inventiveness, but the results can prove exhilarating. Over the past few decades, many have applied themselves with enthusiasm and dedication to the atlases and monographs described above. It seems to me that it is high time to inject a similar zeal into the field of comparative historical research on cities, focusing on the long-term spatial transformation of cities from their origins to the present day. For this project, the historical atlases of the different cities will be important building-blocks,⁷ and the historical monographs indispensable reference works.

6

W. Denslagen (ed.), *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Gouda*. Zeist/Zwolle 2001; A. van Drunen, *’s-Hertogenbosch. Van straat tot stroom*. Zwolle 2006; A.M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht, 1660-1905*. Zeist/Zwolle 2000.

7

I should like to draw attention here to the existence of the *Historische plattegronden van Nederlandse steden*. Alphen aan den Rijn 1978–), an unjustly neglected series including copious prints of historical maps of cities, each one furnished with brief explanatory notes. The following titles have appeared in the series thus far: *Amsterdam* (1978), *Rotterdam* (1984, revised edition 2006), *Utrecht* (1990), *Batavia* (1992), *De steden van Hollands Noorderkwartier* (1991), *Haarlem* (1993), *Leiden* (1997), *Gelderland. De steden van de Veluwe* ((1997), *Gelderland. De steden van het Rivierengebied* (1999), *Gelderland. De steden van de Achterhoek en Liemers* (2006), *Overijssel. De steden van Noordwest-Overijssel* (2002), *Overijssel. Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht* (2005), *Friesland. De Friese Elf steden*, Vol. 1 (2006) and *Den Haag* (2007).